

نگرشی نوین و روشمند به تاریخ‌نگاری ایرانی - اسلامی

○ مجتبی خلیفه

کتاب حاضر نتیجه تاملی است در برخی از پرسش‌هایی که امروزه تاریخ‌نگاری نوین با آن روبه‌روست و حاصل نگرینی است از منظر یکی از فرضیه‌های نقد ادبی، «فرضیه کنش‌گفتاری» (speech-Act Theory) بر تاریخ بیهقی. بنابراین توضیح مختصری در مورد این مکتب و سابقه آن ارائه می‌شود:

نام فرضیه «کنش‌گفتاری» در نقد برای نخستین بار در سال ۱۹۶۲ م. با کتاب چگونه کارهای مان را به کمک کلمه انجام بدهیم و پس از مرگ نویسنده‌اش جان آستین، فیلسوف انگلیسی بر سر زبان‌ها افتاد و فیلسوفان زبان‌شناس دیگری مثل اچ.بی.سرل و ماکس بلک آن را به صورت یکی از مکاتب تازه و جنجال‌برانگیز نقد ادبی در غرب گسترش و رواج دادند. خطوط اصلی این فرضیه در درجه نخست، در تضاد و تقابل با دو سنت جاافتاده فلسفی - زبان‌شناختی شکل می‌گیرد: نخست این که هر جمله فارغ از شرایط نوشته شدن و به زبان آمدن آن و جایگاهش در متن، دارای معنایی مستقل است و دیگر اینکه هر جمله یا بیان‌کننده یک موقعیت است یا مؤید یک حقیقت، به همین اعتبار یا درست است یا نادرست. جان آستین موارد بالا را به چالش طلبید و نقد نمود. از نظر آستین، کار جمله، یا به سخن بهتر، کنش‌گفتاری آن در اثبات درستی یا نادرستی آن چه جمله به آن برمی‌گردد خلاصه نمی‌شود بلکه جمله با توجه به جایگاه آن در متن، می‌تواند بدون اینکه جنبه سؤالی داشته باشد از چیزی بپرسد، بدون آن که وجه امری داشته باشد فرمانی صادر کند و بسیاری کارهای دیگر انجام دهد.

نویسنده کتساب حاضر مریلین رابینسون والدمن (Marilyn Robinson Waldman) با تکیه بر فرضیه گفتاری به تحلیل سرشت روایی و ساختاری تاریخ بیهقی پرداخته و حدود یک چهارم کتاب خود را به توضیح و تشریح پیچیدگی‌های معنایی و کاربردی فرضیه کنش‌گفتاری اختصاص داده است. تازگی و ارزش کار مریلین والدمن در این است که با گسترش دامنه کاربردی فرضیه‌ای که پیش از این در بازخوانی متن‌های ادبی به کار می‌رفته است، آن را به قلمرو تاریخ و نقد متون تاریخی می‌کشاند. روش وی در بازنگری تاریخ بیهقی بر این فرض استوار است که متن تاریخی، بیش از آن که مخزنی باشد از حقیقت‌های تاریخی، روایتی است درباره آن، نیز ابزاری است کارآمد برای بازشناسی

زمانه، زندگی و کارنامه بیهقی

مریلین والدمن

ترجمه منصوره اتحادیه (نظام مافی)

«زمانه، زندگی و کارنامه بیهقی»، نتیجه تاملی است در برخی از پرسش‌هایی که امروزه تاریخ‌نگاری نوین با آن روبه‌روست و حاصل نگرینی از منظر یکی از فرضیه‌های نقد ادبی، «فرضیه کنش‌گفتاری» (speech-Act Theory) بر تاریخ بیهقی است

- زمانه، زندگی و کارنامه بیهقی
- تألیف: مریلین رابینسون والدمن
- ترجمه: منصوره اتحادیه (نظام مافی)
- ناشر: نشر تاریخ ایران، ۱۳۷۵

نام فرضیه «کنش گفتاری» در نقد برای نخستین بار در سال ۱۹۶۲ م. با کتاب «چگونه کارهای مان را به کمک کلمه انجام بدهیم» و پس از مرگ نویسنده اش «جان آستین»، فیلسوف انگلیسی بر سر زبان‌ها افتاد و فیلسوفان زبان‌شناس دیگری مثل «اچ.بی.سرل» و «هاکس بلک» آن را به صورت یکی از مکاتب تازه و جنجال‌برانگیز نقد ادبی در غرب گسترش و رواج دادند

۱. دیدگاه تاریخی (فحوا و بافت) به وضوح مربوط به محل و زمانی که تاریخ در آن نوشته شده است.
 ۲. متون تاریخی اسلامی به طور عمد گرایش به تعلیم‌گرایی و آموزندگی داشته‌اند.
 ۳. مورخان اسلامی ناگزیر بوده‌اند که نظریات و ارزش‌های خود را در قالب آن چه که بیان می‌کردند از دید دیگران پنهان بدارند. (باطن‌گرایی یا استتار)
 ۴. ویژگی‌های ساختاری آن آشکارکننده افکار و ارزش‌های نویسنده آن می‌باشد. (تفسیر از طریق ساختار)
 ۵. متون تاریخی تحت تأثیر «مکتب» و محدودیت‌های سبک (genre) قرار دارند.
- وی توضیحات کاملی راجع به هریک از ویژگی‌های بالا ارائه کرده سپس جمع‌بندی مختصری از موارد بالا صورت داده است. والدمن در پایان فصل اول که در واقع مقدمه‌ای است برای آغاز کتاب، هدف از تحقیق خود را چنین ذکر می‌کند: «هدف کمکی است هرچند ناقص و محتاطانه، به روش مطالعه روایات تاریخی و از این طریق هر نوع متن نمایشی و تشویق این‌گونه تحقیقات، از این گذشته امید است که این تحلیل مشوقی باشد تا محققان در بررسی روایات تاریخی به سبک جدیدی بیندیشند و از آنها در موارد جدید و چه بسا مناسب‌تر استفاده کنند.»^۲
- وی معتقد است که در بررسی متون تاریخی ایرانی باید «روند فکری مورخ یعنی اهداف، تمایلات، تعصبات، ارزش‌ها، اولویت‌ها، میراث فرهنگی، تحصیلات و تجربیات زندگی، مدل‌ها و نمونه‌ها و برداشت وی نسبت به کار تاریخ‌نگاری و همه آن چه در گرایش او به سوی تاریخ‌نگاری و آفرینش متنی که نوشته تأثیر گذارده است به خوبی شناخته شود.»^۳
- فصل دوم کتاب به بررسی زمانه و زندگی ابوالفضل بیهقی می‌پردازد. مؤلف ابتدا به تشریح اوضاع سیاسی و فرهنگی ایران در دوره نگارش تاریخ بیهقی پرداخته است. وی معتقد است تاریخ‌نگاری در میان مسلمانان (از جمله ایرانیان) به عنوان فعالیتی مذهبی آغاز شده است و هدف آن روشن کردن حقایق اسلام بوده، بنابراین تاریخ در بسیاری
- فرآیندهای ذهنی و ویژگی‌های شخصیتی آفریننده آن، که بی‌گمان در تأثیر جریان‌های فرهنگی و اجتماعی زمانه خود به روایت رویدادهای آن می‌نشیند و به عبارت دیگر آینه‌دار معناها و بنیادین تاریخ و روزگار خویش است، نه راوی بی‌طرف رویدادهای آن. بازشناسی این معناها از راه تحلیل ساختار روایی و زبان کتاب، آرایش رویدادهای آن و... میسر می‌باشد.^۴
- برای آشنایی با روش والدمن ابتدا به فصول کتاب نظری می‌افکنیم سپس به بررسی آن می‌پردازیم. کتاب زمانه، زندگی و کارنامه بیهقی از یک پیشگفتار مترجم، ۷ فصل و یک ضمیمه و در نهایت فهرست اعلام ترتیب یافته است. فصول هفت گانه کتاب به شرح زیر است:
۱. دریاب شیوه نقد روایات تاریخی اسلامی قدیم.
 ۲. زمانه و زندگی ابوالفضل بیهقی.
 ۳. روش دبیری مورخ، تحلیلی از ساختار و محتوای تاریخ بیهقی.
 ۴. تحلیل مضمون‌های تاریخ بیهقی.
 ۵. تاریخ و زبان: سبک تاریخ بیهقی.
 ۶. مقام بیهقی در تاریخ فرهنگی.
 ۷. تاریخ بیهقی از نظر کلام رفتاری.
- مترجم محترم در پیشگفتار، به طور مفصل به معرفی نویسنده و تشریح روش وی در تحلیل تاریخ بیهقی و نقاط ضعف و قوت آن پرداخته است.
- نویسنده در فصل اول کتاب ابتدا طی مقدمه‌ای به معرفی تاریخ‌نگاری غزنوی و تاریخ‌نگاری اسلامی پرداخته و معتقد است که بخشی از اهمیت سلسله غزنوی از آن رو است که این سلسله راه را برای سلاجقه هموار کرده است. اما اغلب نویسندگان به این نقش آنها توجهی نداشته‌اند. او از جمله خصوصیات تاریخ‌نگاری اسلامی را «شکل دوگانه تحلیل سطحی منابع و عدم استفاده انتقادی از آنها برای نگارش تاریخ» می‌داند.^۵ والدمن مورخانی همچون ابن مسکویه، ابن خلدون و مسعودی را استثنا دانسته و معتقد است آنها گرایشات فلسفی آشکاری نسبت به تاریخ داشته‌اند.
- نویسنده پنج خصوصیت عمده به هم پیوسته برای تاریخ‌نگاری اسلامی در نظر گرفته است که به قرار زیر است:

روش «مریلین والدمن» در بازنگری تاریخ بیهقی بر این فرض استوار است که متن تاریخی، بیش از آن که مخزنی باشد از حقیقت‌های تاریخی، روایتی است درباره آن، نیز ابزاری است کارآمد برای بازنمایی فرآیندهای ذهنی و ویژگی‌های شخصیتی آفریننده آن، که بی‌گمان در تأثیر جریان‌های فرهنگی و اجتماعی زمانه خود به روایت رویدادهای آن می‌نشیند و به عبارت دیگر آینه‌دار معناهای بنیادین تاریخ و روزگار خویش است

مشخص گنجانند.

مضامین موجود در منابع تاریخ بیهقی را می‌توان به دو زمینه بزرگ به هم پیوسته تقسیم نمود: ارزش‌های اخلاقی و مسؤولیت حکومت که هرکدام به چند مورد جزئی‌تر تقسیم شده‌اند و در هریک از آنها آثار چندین سنت متفاوت مشاهده می‌گردد.^۲ در ادامه برخی از فصول تاریخ بیهقی از سوی نویسنده از نظر مضمون، بررسی و تحلیل شده‌اند.

در فصل کوتاه پنجم، نویسنده «تاریخ و زبان: سبک تاریخ بیهقی» را مورد بررسی قرار داده است. وی معتقد است: «همچنان که روش‌های ساختاری و مضمون‌های تاریخ بیهقی از پیوند عناصر گوناگون شکل گرفته، سبک و زبان آن تلفیقی است از سبک و شکل‌های مختلف بیان، از صنایع بدیعی تا زبان محاوره‌ای، که با شوخ طبعی و مهارت شگفت‌انگیز بیهقی درنگارش توأم شده است.»^۳

به نوشته والدمن سبک کتاب بیهقی محتوای آن را شیرین‌تر می‌کند. وی شگردهای سبکی کتاب بیهقی را به دو دسته تقسیم می‌کند:

۱. شگردهای تسریع‌کننده، ۲. شگردهای برانگیزاننده. در تاریخ بیهقی مطالب طولانی مملو از جزئیات با شتاب توصیف می‌شود و این روشی است که در ایجاد هیجان مؤثر است. شگردهای تسریع‌کننده بیهقی غالباً بر تأثیر شگردهای برانگیزنده می‌افزایند مانند تواضع، شوخی، محاورات جالب، توصیف محل، اصطلاحات عامیانه، زبان پرشور، توصیف خلیقات، تنوع در لغت، زبان، ساختار، مطالب مسجع و مقفی و ارجحیت افعال معلوم بر مجهول. از دیگر شگردهای برانگیزنده تاریخ بیهقی به آرایش‌های کلامی به ویژه استعاره‌ها و تشبیهات اشاره شده است.

مقام بیهقی در تاریخ فرهنگی ایران و اسلام موضوع فصل ششم می‌باشد. در این قسمت ابتدا اثر بیهقی با سه مورخ تقریباً معاصر او (زین‌الاکهار، گردیزی، تاریخ سیستان و طبقات ناصری جوزجانی) مقایسه شده است. نویسنده پنج ویژگی برای بیهقی نسبت به آن سه برمی‌شمارد:

۱. توضیح بیشتر نسبت به روش خود
 ۲. درون‌گرایی
 ۳. توجه کمتر به سال شمار
 ۴. اتکاء کمتر او به سایر کتابها، خصوصاً کتابهای تاریخی نسبت به سایرین
 ۵. توجه بیشتر به تفضیلات و جزئیات.^۴
- در ادامه، افکار بیهقی با تحلیل نظریه گیب (Gibb) در مورد غیرمذهبی گردانیدن تاریخ‌نگاری اسلامی و نیز نظریه آرکن

اوقات در حیطه علوم مذهبی محسوب می‌شده است. اما در طی قرن دهم میلادی / چهارم هجری به دلیل نفوذ پژوهش‌های فلسفی، تحولاتی در تاریخ‌نگاری اسلامی روی داد و تاریخ‌نگاری اسلامی نه تنها به لحاظ نویسندگان بلکه از جهت هدف و محتوا به گونه‌ای غیرمذهبی درآمد. نگارش تاریخ هم از دست محققان مذهبی به دست کارکنان دولت و دولتمردان افتاد. وی نگارش تاریخ بیهقی را نیز در ادامه این تحول می‌داند. در ادامه نویسنده به منابع موجود پیرامون زندگانی بیهقی (به ویژه تاریخ بیهق و خود متن تاریخ بیهقی) اشاره کرده به بیان شرح حال ابوالفضل بیهقی دبیر می‌پردازد.

نویسنده در فصل سوم بیشتر بر ساختار و عناصر ساختاری محتوای تاریخ بیهقی تکیه می‌کند. وی از طریق تحلیل ساختار کار بیهقی همچنین از طریق تحلیل نحوه به کار بردن منابع متفاوت و نیز مطالعه اظهارات ضمنی وی در مورد تاریخ‌نگاری، در پی بازنمایی روش تاریخ‌نگاری او بر آمده است.

والدمن یکی از روش‌های بیهقی در نگارش تاریخ را «تکنیک بازگشت به گذشته» می‌داند. یعنی اینکه بیهقی معمولاً روند اصلی روایت تحلیلی خود را با منتخبی از اشعار و حکایات تاریخی (که والدمن آن را ملحقات می‌نامد) از مکان‌ها و زمان‌های دیگر قطع می‌کند. به عقیده نویسنده، عدم رعایت ترتیب وقوع حوادث از سوی بیهقی نمونه‌ای از توجه او به ابتکار و نوآوری در تاریخ‌نگاری است. انواع منابع مورد استفاده بیهقی نیز در این فصل مورد بررسی قرار گرفته است. نویسنده معتقد است بیهقی برای گزینش روایات به جامع، تفصیلی و مشهور بودن آنها توجه داشته است. به عقیده او هدف بیهقی در پیوست نمودن نثر و نظم الحاقی در سراسر کتاب خود، این است که «افکاری را که نمی‌خواهد در روایت خود بگنجانند، مطرح سازد.» در واقع به گفته والدمن در سراسر کتاب بیهقی، تقیه در صورت‌های گوناگون آن به چشم می‌خورد و بیهقی با بیان الحاقاتی به صورت نظم و نثر، نشانه‌هایی در اختیار هوشمندان می‌گذارد و آنها را برمی‌انگیزد که بیشتر تأمل کنند و عمیق‌تر بیندیشند.^۵

نویسنده در فصل چهارم، مضمون‌ها و طرح‌ها و نکات مطروحه در تاریخ بیهقی و از طریق آن عناصر، ارزش‌های نویسنده را مورد بررسی قرار می‌دهد. در این بخش نیز تحلیل‌های وی از طریق عناصر ساختاری و مضمون صورت می‌گیرد. به نوشته او، مضامین و اندیشه‌های بیهقی که در ساختار تاریخ او به کار گرفته شده، همچون خود نویسنده ایرانی است. در تاریخ بیهقی مضمون‌ها و طرح‌ها بدون سلسله مراتب صحیح و نتیجه ملموس به هم می‌پیوندند و از هم جدا می‌شوند. به نظر وی بیهقی یک متفکر منظم نبوده و افکار او را نباید در یک چارچوب

«والدمن» معتقد است که در بررسی متون تاریخی ایرانی باید روند فکری مورخ یعنی اهداف، تمایلات، تعصبات، ارزش‌ها، اولویت‌ها، میراث فرهنگی، تحصیلات و تجربیات زندگی، مدل‌ها و نمونه‌ها و برداشت وی نسبت به کار تاریخ‌نگاری و همه آن چه در گرایش او به سوی تاریخ‌نگاری و آفرینش متن نوشته شده تأثیر گذارده است به خوبی شناخته شود

کاملاً ضروری است و این امر تفاوت رشته تاریخ را با رشته‌های دیگری همچون هنر و ادبیات نشان می‌دهد.

با وجود همه شایستگی‌های اثر حاضر، کتاب نقطه ضعف‌هایی نیز دارد. ظاهر امر نشان می‌دهد که نویسنده احتمالاً دانش وسیعی نسبت به تاریخ‌نگاری دوره غزنوی و اوایل سلجوقی نداشته است و باز به احتمال قوی این امر یا ناشی از آشنایی اندک نویسنده با زبان‌های فارسی و عربی و یا ناشی از سهل‌انگاری وی در مورد دیگر مورخان آن دوره می‌باشد. از جمله با وجود این که نویسنده از مقایسه تاریخ بیهقی با تاریخ عتبی صحبت نموده، اما در کتاب تنها یکی دو مورد اشارات گذرا به عتبی شده است.

همچنین نویسنده هیچ‌گونه اشاره‌ای به قسمت‌های مفقود شده تاریخ بیهقی که در کتب تاریخی پس از او استناد شده است ننموده که از جمله می‌توان کتبی همچون تاریخ فرشته، منتخب التواریخ بدوانی و تاریخ الفی که هر سه در هند نگارش یافته‌اند را نام برد که به بخش‌هایی از تاریخ بیهقی که اکنون در دست نیست اشاره نموده‌اند. در برخی موارد توضیحات نویسنده کافی نمی‌باشد و از برخی موضوعات سریع عبور کرده است. به طور مثال در انتهای فصل ششم نویسنده موضوع «نظریه سیاسی - اسلامی و تاریخ بیهقی» را مطرح می‌کند اما توضیحات او فوق‌العاده اندک و نارسا می‌باشد. با توجه به موارد فوق، کار نو و ابتکاری والدمن بر روی تاریخ بیهقی کاستی‌های کار او را کاملاً تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. بنابراین کتاب او را آغازی برای پرداختن روش‌مند به منابع تاریخ ایران فرض نموده مطالعه آن به محققین تاریخ توصیه می‌گردد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. والدمن از اساتید تاریخ دانشگاه شیکاگو بود که چندی پیش درگذشت.
۲. کتاب حاضر، صص ۳-۴ (پیشگفتار مترجم).
۳. همان، ص ۱۵.
۴. همان، ص ۳۹.
۵. همان، صص ۳۹-۴۰.
۶. همان، صص ۱۷-۱۱۶.
۷. همان، ص ۱۲۹.
۸. همان، ص ۱۷۵.
۹. همان، ص ۱۹۷.
۱۰. همان، ص ۲۲۳.

(Arkoun) درباره توسعه انسان مداری (هومانیسم) عرب و اسلامی سنجیده شده و سرانجام رابطه میان عقاید بیهقی درباره دولت و تحول نظریه سیاسی، اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل هفتم به بررسی تاریخ بیهقی از نظر کلام رفتاری اختصاص دارد. در این قسمت تاریخ بیهقی به مثابه متنی نمایشی در نظر گرفته شده و برای نمونه داستان کوتاه «حبس بزرگمهر» مورد تحلیل قرار گرفته است. وی به نقل از محقق دیگری می‌نویسد که بیهقی به دنبال قواعد جدیدی می‌گشته که برای خوانندگان تازه‌ای داشته باشد. سرانجام به نظر والدمن بهتر است روایات تاریخی مانند تاریخ بیهقی را چون طیفی در نظر گرفت که به ما اجازه می‌دهد به طور مستقیم یا غیرمستقیم با آن روبه‌رو شویم. مواجهه مستقیم به دلیل خصوصیات کلام رفتاری و تأکیدات مؤلف بر موضوعاتی خاص و مواجهه غیرمستقیم به دلیل محدودیت‌هایی که بیهقی در نگارش کتاب پیش رو داشته است.^{۱۰}

در پایان کتاب، پیوستی ۶۸ صفحه‌ای ضمیمه شده که ترجمه فصولی از تاریخ بیهقی به انگلیسی توسط نویسنده می‌باشد و در ترجمه عین آنها نقل شده است.

در برخی قسمت‌های کتاب به نقشه، شجره‌نامه و ضامتی ارجاع شده است (از جمله صص ۵۱، ۵۲، ۵۳) اما گویا در ترجمه، خبری از نقشه و شجره‌نامه نیست. ترجمه کتاب سلیس و روان می‌باشد و مترجم فاضل کتاب به خوبی از عهده ترجمه کتاب برآمده است.

در یک ارزیابی کلی راجع به کتاب والدمن، باید بیان کرد که وی کار اساسی و ارزشمندی انجام داده است: آوردن مبحث نقد ادبی در وادی مطالعات تاریخی، در صورتی که معمولاً تاریخ در این‌گونه مباحث به کلی به کناری نهاده شده است: در ایران، نگارش تاریخ معمولاً بدون در نظر گرفتن روش‌های نوین تاریخ‌نگاری و با دید سنتی صورت می‌گیرد. روشی که والدمن در مواجهه با تاریخ بیهقی در پیش گرفته یعنی روش کنش‌گفتاری، نیازمند تلاش و کوششی فراوان است که وی به عمل آورده است. مهمترین ویژگی روش والدمن، پیوند مورخ و اثر تاریخی او در روش تحلیل وی می‌باشد. علی‌رغم نظر بسیاری از فیلسوفان مدرن که در مبحث هرمنوتیک و نقد ادبی معتقد به جدایی متن از نویسنده هستند و متن را جدا از نویسنده آن در نظر می‌گیرند؛ والدمن به خوبی به تمایز بین رشته تاریخ با دیگر رشته‌ها از جمله ادبیات پی برده و به این نتیجه رسیده است که بررسی یک اثر تاریخی بدون در نظر گرفتن نویسنده آن امکان‌پذیر نیست. به واقع نیز چنین است زیرا حضور نویسنده یک اثر تاریخی در کنار اثر، برای نزدیک‌تر کردن ما به واقعیت